

УДК 373.66-053.6

*Ніколаєвський В. М.,
к. соціол. н.,
доцент, завідувач кафедри
соціології управління
та соціальної роботи
Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна*

*Плахова О. М.,
к. соціол. н.,
доцент кафедри
соціології управління
та соціальної роботи
Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна*

ВПЛИВ ТЮРЕМНОЇ ІЗОЛЯЦІЇ НА НЕПОВНОЛІТНІХ ЗАСУДЖЕНИХ (СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ)

Стаття присвячена аналізу деструктивних чинників тюремної системи покарання неповнолітніх засуджених і наслідків покарання ізоляцією. Авторами наголошується на доцільності використання нев'язничних санкцій в Україні, зокрема ювенальних технологій, які у багатьох розвинених країнах доказали свою соціальну ефективність, оскільки вони дозволяють запобігти або пом'якшити безліч негативних наслідків позбавлення волі.

***Ключові слова:** злочинність неповнолітніх, пенітенціарна система, ресоціалізація неповнолітніх засуджених, ювенальна юстиція.*

Статья посвящена анализу деструктивных факторов тюремной системы наказания несовершеннолетних осужденных и последствий наказания изоляцией. Авторами отмечается целесообразность использования нетюремных санкций в Украине, в частности ювенальных технологий, которые во многих развитых странах доказали свою социальную эффективность, поскольку они позволяют предотвратить или смягчить множество негативных последствий лишения свободы.

Ключевые слова: *преступность несовершеннолетних, пенитенциарная система, ресоциализация несовершеннолетних осужденных, ювенальная юстиция.*

The article is devoted to the analysis of the destructive factors in the prison system of juvenile offenders punishment and to the consequences of the punishment isolation. The authors are noted the expediency of using the unprisonous sanctions in Ukraine, in particular juvenile technologies, which have proved their social effectiveness in many developed countries, since they allow to prevent or mitigate many negative effects of imprisonment.

Keywords: *juvenile crime, penal system, resocialization of juvenile prisoners, juvenile justice.*

Злочинність неповнолітніх була й залишається чи не найгострішою соціальною проблемою. Вона існує стільки, скільки існує сама злочинність, і не вирішена в повній мірі в жодному суспільстві.

Про динаміку та структуру злочинності неповнолітніх в Україні можна зробити висновки, виходячи з даних за останні роки. За офіційною статистикою, у 2009 р. неповнолітні здійснили 15 445 злочинів, у 2010 р. – 17 342, у 2011 р. – 17 846, у 2012 р. (станом на 20 листопада) – 14 238 злочинів. Це становить 5,0–5,6 % від загального числа злочинів за відповідний період [1; 2; 3;]. Структура злочинів свідчить про їх виражену корисну спрямованість: 66,6 % злочинів – це крадіжки, у стані алкогольного сп'яніння здійснено 20 % злочинів [4].

Але, на наш погляд, лише кількісні характеристики (хоча й вони є достатньо показовими) мають другорядне значення, значно більшої ваги наразі набувають її якісні характеристики. Адже особливості злочинності в українському суспільстві, котрі недооцінюються, мабуть, в тому, що вона є злочинністю кризового типу, паразитує на зловживаннях демократичними інституціями, правами людини, політичними, економічними та іншими свободами, перетворюючись таким чином чи не найсерйознішу перешкоду будь-яких реформ в Україні. Саме тому доцільно розглядати злочинність ще й як важливу соціально-політичну проблему для України.

Агресивність молоді, зокрема неповнолітніх, є закономірною в умовах агресивного суспільства. Молодь стає жорсткішою, що обумовлюється трансформаційними процесами в суспільстві, тим, що у суспільстві не сформовано певну систему цінностей, котру можна було б запропонувати даній соціальній групі. Складається враження, що відповідні соціальні інституції суспільства (сім'я, школа, ЗМІ, громадські організації тощо) діють неузгоджено, не запропонували (або це зроблено недолуго) позитивну модель поведінки, тому молоді люди формують її самостійно.

Очевидно, що одним з головних чинників, що стимулюють злочинність, стало погіршення матеріального благополуччя населення країни. Як наслідок, проблема одержання грошей стає все більш актуальною не тільки для дорослих, але й для підростаючого покоління. Не менше значущим чинником злочинної діяльності є підлітковий алкоголізм, який останнім часом набуває характеру соціальної епідемії.

Традиційно вважається, що найбільш ефективним засобом профілактики здійснення повторного злочину виявляється застосування до злочинця покарання, що пов'язане з ізоляцією від суспільства на певний термін. У той же час позбавлення волі виявляється мірою державного примусу, застосування якої, особливо в сучасних умовах лібералізації кримінальної політики, виправдане лише в крайніх випадках. Але саме в цьому випадку до виправної установи повинні висуватися найбільш високі вимоги в питаннях ресоціалізації засудженого й недопущення нових злочинів.

Згідно з кримінологічними дослідженнями, позбавлення волі, як найбільш жорстоке покарання за правопорушення, наносить велику шкоду особистості злочинця. Воно завжди означає соціальну ізоляцію й небезпеку впливу шкідливих контактів, загрозу негативної орієнтації. Ця небезпека завжди присутня у відповіді на запитання про наслідки позбавлення волі. Аргументом слугує наявність високого рівня рецидиву (30 %) серед осіб, які відбували покарання у виховних установах, а також тенденції до погіршення кримінально-правових, кримінологічних і соціально-педагогічних характеристик вихованців [5, с. 91].

Серед чинників, що обумовлюють деструктивний вплив на засуджених, перш за все, можна виокремити такі: сувора регламентація всіх дій, стигматизація, кримінальна субкультура тощо. Ситуація позбавлення волі впливає на фізичний і психічний стан засуджених, визначається несприятливою соціальною ситуацією перебування в ізоляції від суспільства, обмеженістю індивідуального простору й кола

спілкування, сенсорною та сексуальною депривацією, особливими способами спілкування з персоналом і співробітниками виправної установи.

В умовах реформування пенітенціарної системи України за принципом гуманізації виконання покарання доречними стають соціологічні інструменти аналізу злочинності взагалі, зокрема чинників, що впливають на формування особистості неповнолітнього засудженого в умовах тюремної ізоляції, та аналіз соціально-психологічного самопочуття вихованців. Таке дослідження було проведено співробітниками кафедри соціології управління та соціальної роботи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (автори статті – керівники проекту) в Курязькій виховній колонії імені А. С. Макаренка (Харківська область)¹.

Мета статті – аналіз деструктивних чинників тюремної системи покарання неповнолітніх засуджених і наслідків покарання ізоляцією.

На формування соціальних настроїв, соціально-психологічного самопочуття вихованців впливає ставлення до них з боку співробітників виправної установи, групи вихованців, з якими доводиться щодня контактувати в обмеженому соціальному просторі. Так, на думку опитаних, ставлення до них з боку інших вихованців вони оцінюють як добре чи скоріше добре в 31 % і 39 % випадках відповідно. 19 % респондентів відзначають, що у них постійно виникають конфлікти з іншими вихованцями, а за твердженнями 60 % подібні конфлікти виникають інколи.

Ставлення з боку співробітників половиною опитаних вихованців характеризується з позиції “прагнуть допомогти” – 51 %, байдуже ставлення до себе з боку співробітників відчуває кожен п’ятий із підлітків. Треба відзначити, що ще 20 % опитаних не змогли визначитися з відповіддю. За отриманими результатами фіксується відносно невисока частота конфліктних ситуацій з начальником відділення, вихователем і психологом. Про те, що з начальником відділення в них постійно або інколи виникають конфлікти, відзначили 17 % респондентів, з вихователем – 19 %, із психологом – 8 %. У той же час із учителями часто або зрідка конфліктують 27 % вихованців, із іншими співробітниками колонії – 18 %.

¹ Зазначений дослідницький проект здійснювався в рамках науково-практичного співробітництва між Управлінням державної пенітенціарної служби України в Харківській області та ХНУ імені В. Н. Каразіна. Термін реалізації – грудень 2012 р. – лютий 2013 р.; метод – анкетування вихованців; n=102, що дорівнює 50 % контингенту засуджених.

Дані результати свідчать про достатньо високий рівень конформізму вихованців колонії, що може бути їхньою захисною реакцією або формою пристосування до умов виправної установи. Однак взаємини між самими вихованцями досить напружені. Підліткам властиві такі соціально-психологічні особливості, як несформованість соціальних настанов, орієнтація на неформальну групу, бажання в ній самоствердитися, демонстрація своєї незалежності, тривожність, низька самооцінка, агресивність тощо. В умовах обмеженого простору, взаємодії з девіантами, у яких сформована антисоціальна спрямованість, негативні соціально-психологічні характеристики підліткового віку актуалізуються, що в результаті призводить до конфліктних ситуацій.

Самооцінки настрою вихованцями колонії розподілилися в такий спосіб: для більшої частини характерний у цілому задовільний і гарний настрій – 35 % та 32 % відповідно. Поганий настрій відзначили 22 %, відмінний – 8 %. У той же час негативні емоції такі, як байдужість, апатію (постійно чи доволі часто) відчувають – 25 %; страх, тривогу – 30 %; злість, гнів – 40 %; розчарування – 34 % опитаних неповнолітніх.

Проблеми, що турбують вихованців колонії у найбільшій мірі, розподілилися в такий спосіб (наведені в ієрархічному порядку від більш важливих до найменш важливих): 1) ізоляція від суспільства, знаходження в замкненому просторі – 60 %; 2) взаємини з родичами, проблеми зі здоров'ям родичів, примусовий спосіб життя в колонії – 30–33 %; 3) одержання освіти (проблеми з навчанням), здоров'ям, негативне ставлення з боку оточуючих – 20 %–24 %; 4) відсутність друзів – 17 %.

Потужним механізмом, що допомагає подолати проблеми, що турбують, є підтримка оточуючих. За результатами дослідження можна дійти висновку, що до певної міри респонденти її відчувають, але резерви залишаються значними. Наведемо відповіді в порядку зменшення підтримки тих чи інших соціальних інституцій, що відчувається вихованцями. Так, з боку сім'ї та родичів відчувають підтримку (значну чи скоріше значну) 63 % опитаних; психолога та вихователя – 52 %; релігійної громади, священика – 41 %; громадських та/чи благодійних організацій – 27 %; друзів, знайомих – 21 %.

У цьому контексті не дивує, що значна кількість респондентів не схильна довіряти оточуючим та, незважаючи на підлітковий вік, на себе покладати відповідальність за те, як складається їхнє життя, а не на зовнішні обставини. “Лідерами недовіри” є громадські та/чи благодійні організації – 47 %; друзі та шкільні вчителі – 40–42 %; вихователь – 34 %; церква, священики та психолог – 27–29 %.

Здебільшого схильні на себе покладати відповідальність за те, як складається їхнє життя, а не на зовнішні обставини 79 % вихованців. Тільки 6 % респондентів вважають, що зовнішні обставини відіграють провідну роль у їхньому житті. Цей факт може свідчити про раннє дорослішання підлітків, про необхідність із ранніх років піклуватися про себе, а іноді й про батьків і менших братів та сестер.

Найчастіше вихованці свої очікування від перебування в колонії пов'язують із можливістю отримати середню освіту й навчитися спілкуванню з людьми – відповідно по 46 %; 44 % вихованців хотіли б одержати професію, котра дала б можливість заробітку в майбутньому; 18 % респондентів – зміцнити/поліпшити здоров'я чи зайнятися спортом. Ніяких очікувань від свого знаходження в колонії не мають 7 % опитаних.

Позитивним є той факт, що підлітки в цілому схильні винити себе в скоєному злочині. Так, 60 % засуджених відчувають свою провину в повній мірі, ще 31 % відзначають, що “скоріше винні” у скоєному злочині. Але кожний одинадцятий (9 %) опитаний не усвідомлює своєї провини. Як правило, останні виправдовують свої дії тим, що були під впливом алкоголю або наркотичних речовин (25 %) або звинувачують у цьому збіг обставин (24 %) чи людей, яким довіряли (8 %). На думку 12 % опитаних, це сталося випадково.

На думку вихованців, найбільш важливими факторами, що стримують здійснення повторних злочинів, є наявність нормальної родини (61 %), відсутність пристрасті до алкоголю (56 %), наявність нормальних умов життя (53 %), наявність гарної освіти (43 %), наявність корисних зв'язків і знайомств (32 %).

Про найбільш значущі для підлітків цінності свідчить те, як вони сприймають образ “справжнього друга”. Найважливішими якостями, які повинен мати друг, більшість опитаних назвали вірність і надійність, нездатність зрадити й відвернутися у важку хвилину. Називалися також такі якості, як безкорисливість, чесність, доброта, відповідальність. Очевидно, такі людські якості найбільш затребувані в середовищі вихованців, таких людей прагнуть вони бачити поруч із собою й взаємодіяти з ними. Але ж середовище, в яке потрапляє засуджений, складається із девіантів. Зустрічаються факти приниження людської гідності окремих засуджених з боку тих, хто дотримується крадійських традицій і звичаїв. Кримінальне зараження відбувається завдяки наслідуванню поведінки засуджених, статус яких у тюремній ієрархії більш високий, а формування захисних стереотипів поведінки обумовлює необхідність бути таким як усі.

Отже, все це характеризує пенітенціарну систему як таку, що не відповідає цілям і сутності ресоціалізації. В умовах пенітенціарної системи методи виховного впливу є колективними. Вкрай мало уваги приділяється особистості. Однак будь-який злочин пов'язаний з патологією особистості. Виправлення засуджених здійснюється в особливому середовищі, характер взаємин членів якого обумовлений наявністю специфічної своєрідної субкультури, яка багато в чому орієнтована на протидію цілям виправлення й адаптації осіб після відбування покарання, й тому є головною перешкодою ефективного функціонування виправних установ.

Причини виникнення даних проблем полягають, зокрема, й у принципах організації діяльності виховних колоній. Тюремний побут не забезпечує в повній мірі дотримання принципу диференціації та індивідуалізації покарання. За умов існуючої практики виконання покарання у вигляді позбавлення волі щодо неповнолітніх не досягається безперервність виправного процесу, збереження й закріплення досягнутих результатів виховання та ресоціалізації при переведенні засудженого до виправної колонії для відбування решти частини строку покарання по досягненню ним повноліття. Неповнолітні в більшості випадків потрапляють до виховної колонії зі слідчих ізоляторів й, досягнувши повноліття, переводяться для відбування решти терміну покарання до виправної колонії загального режиму, що призводить до засвоєння норм кримінальної субкультури, підвищення рівня криміналізації.

І ще одне. Відомі певні “природні” закономірності, за якими існує злочинність. Їх пізнання є основою для розвитку в Україні нової концепції протидії злочинності, зокрема неповнолітніх, котра описується формулою: “правова культура громадян + юстиція”. Згідно з якою, протидія злочинності може бути ефективною лише тоді, коли полягатиме у використанні двох чинників: політиці та діяльності, спрямованих на підвищення правової культури громадян (радикальний чинник) та діяльності у вигляді юстиції (паліативний чинник).

Сьогодні, на жаль, усупереч цій формулі протидія злочинності зводиться до “вдосконалення” юстиції. І зовсім не використовується такий чинник, як підвищення правової культури громадян. Як наслідок – перебільшується роль юстиції та недооцінюється роль правової культури громадян у протидії злочинності.

З огляду на це, функції виправної установи не мають зводитися винятково до режиму й нагляду, що нерідко призводить до стигматизації, а мають містити в собі конструктивні виховні технології, спрямовані

на зміну стереотипу “правопорушник”, “важкий підліток”. У власних очах підлітка має бути розвінчана вся атрибутика тієї вуличної субкультури, котра дотепер мала для нього виняткову значущість, у результаті чого з’являється можливість змінити вектор поведінки особистості неповнолітнього правопорушника зі злочинного на соціально схвалюваний. Для цього необхідно вивчати характер неповнолітніх, їхні інтереси й потреби, міру їх задоволення, визначати мотивацію й спрямованість особистості – на виправлення й зміну внутрішніх установок або на збереження незалежності й суверенітету, стабілізацію й укорінення поглядів на життя, що вже склалися. Необхідно вивчати соціальний потенціал особистості – рівень його використання в конкретних умовах життєдіяльності з урахуванням внутрішньої спрямованості, міри зацікавленості особистості в кінцевих результатах.

З огляду на низьку ефективність застосування тюремних санкцій у процесі ресоціалізації неповнолітніх злочинців доцільним є використання накопиченого досвіду щодо реалізації альтернативних санкцій за протиправну поведінку, котрі не припускають позбавлення волі, особливо щодо підлітків. Вивчення досвіду використання нев’язничних санкцій, зокрема ювенальних технологій, у багатьох розвинених країнах свідчить про їхню високу соціальну ефективність, оскільки вони дозволяють запобігти або пом’якшити безліч негативних наслідків позбавлення волі (соціальних, моральних, медичних, психологічних, демографічних тощо), скоротити рецидивну злочинність, зменшити економічні витрати пенітенціарної системи.

Правосуддя для неповнолітніх (ювенальна юстиція) засноване не на лояльності до правопорушників, а на розумінні причин злочинної поведінки й пошуку ефективних способів впливу на винних з урахуванням їх вікових особливостей. Його мета – уникнення подальшої криміналізації особистості й сприяння соціальній реабілітації підлітка. Для винесення справедливого вироку неповнолітньому необхідна допомога соціального працівника, який допомагає судді у вивченні особистості неповнолітнього, умов його соціалізації, ступеня усвідомлення винності в скоєному злочині. Для цього соціальний працівник вивчає сімейне оточення, встановлює, в яких умовах виховувався неповнолітній, які причини й мотиви спонукали його вчинити злочин, наскільки він усвідомлено йшов на правопорушення, чи відповідає фізичний розвиток підлітка його психічному розвитку тощо. Перед соціальним працівником постає складне завдання: за короткий проміжок часу з’ясувати велике коло питань – сферу інтересів підлітка, спілкування, уточнити, хто справляє на нього найбільший вплив, чи

має він негативний життєвий досвід (алкоголізм батьків, насильство в родині, втеча з будинку тощо). Використання ювенальних технологій дозволяє в кілька разів скоротити кількість санкцій, що тягнуть за собою позбавлення волі.

Однак соціальному працівникові доводиться вирішувати й таку проблему, як подолання широко розповсюдженої серед підлітків думки, що умовне засудження, як некаральний захід, – це можливість уникнути покарання. Тому очевидно, що умовне засудження без застосування соціальних технологій – недостатньо ефективне. Ювенальні технології мають доповнюватися різними реабілітаційними заходами (тренінговими, психотерапевтичними, дозвіллевими тощо), спрямованими на формування поведінкових навичок, що допомагають підліткові засвоїти позитивні соціальні ролі та подолати негативні навички.

Література

1. Стан та структура злочинності в Україні (2009–2010 рр.) / Міністерство внутрішніх справ України (Офіційний сайт). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/374130>. – Назва з екрана.

2. Стан та структура злочинності в Україні (2010–2011 рр.) / Міністерство внутрішніх справ України (Офіційний сайт). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/717134>. – Назва з екрана.

3. Стан та структура злочинності в Україні (станом на 20.11.2012 р.) / Міністерство внутрішніх справ України (Офіційний сайт). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/813157> (27 березня 2013 р.). – Назва з екрана.

4. Мамченко Н. “Малолетняя преступность” в Украине в судебной статистике: дети много грабят, насилуют и убивают / Н. Мамченко // Судбно-юридическая газета. – № 45 (163). – 2012. – 26 ноября [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://cripo.com.ua/?sect_id=6&aid=146242. – Назва з екрана.

5. Козаченко И. Я. Пенитенциарное учреждение для несовершеннолетних как субъект профилактической деятельности в условиях реформирования / И. Я. Козаченко, А. М. Сысоев, В. Ф. Лапшин // Криминалист. – 2010. – № 2. – С. 91–95.